

Uvod

Slovenski etimološki slovar je namenjen vsakomur, ki ga zanima, zakaj se kruhu reče *kruh*, vodi *voda*, vinu *vino* in ne kako drugače, od kod so v slovenščino prišle besede *aperitiv*, *gangster*, *garsonjera* in kateri so njihovi prvotni pomeni. Zasnovan je kot jezikovni priručnik, s katerim lahko tudi jezikoslovnih besedil manj vajen uporabnik izve, od kod izvirajo današnje slovenske knjižne besede in kaj so prvotno pomenile. Etimološke razlage so zato poljudnoznanstvene: spremlja jih minimalna argumentacija in dokumentacija, prvotni pomeni posameznih besed so nazorneje izraženi, vendar skušajo vsebinsko ustrezati današnji stopnji razvoja etimološke znanosti.

Slovar z etimološkega stališča obravnava osrednje besedje sodobnega slovenskega knjižnega jezika, tudi tujke,¹ če le niso ozko strokovne ali preveč papirnate. To ne pomeni, da obravnava vse besedne družine, ki jih pozna slovenski knjižni jezik, temveč le najbolj razširjene in splošno znane. Zvrstna označenost pri izboru ni imela nobenega vpliva. Slovar tako vsebuje razlago besede *díla*² 'deska', čeprav ni zvrstno nevtralna, ne obravnava pa sicer zvrstno nevtralne, vendar redke in ne splošno znane besede *oplèn* 'drog na vozu, v katerega se vtaknejo ročice'. Neknjižne slovenske besede, ki se pojavljajo v nadaljevanju slovarskega sestavka, so označene kot narečne (nar.), pogovorne (pog.) ali starejše (star.). Besede, ki jih navaja Slovar slovenskega knjižnega jezika kot stilno označene, v tem slovarju nimajo zapisane oznake. Lastnoimensko gradivo se pojavlja le znotraj posameznih slovarskih sestavkov, če je to potrebno za etimološko razlago občnoimenskega.

Slovar ima omejene znanstvene ambicije, saj znanstveni rabi v prvi vrsti služi Bezlajev Etimološki slovar slovenskega jezika (I A–J, 1976; II K–O, 1982; III P–S, 1995; IV Š–Ž; 2005; Kazala, 2007). Poglavitni namen Slovenskega etimološkega slovarja je razmeroma preprosto, vendar nazorno prikazati izvor in prvotni pomen besed sodobnega slovenskega knjižnega jezika. Zaradi nazornosti, ki je znanstveno zasnovani etimološki slovarji navadno nimajo v zadostni meri, avtor tvega prikazati stvari tako, kot se mu zdijo najbolj verjetne. Od pravega znanstvene-ga etimološkega slovarja se ta slovar razlikuje še v naslednjih konceptualnih elementih:

- Slovar obravnava le besede sodobnega knjižnega jezika. Narečne, zastarele in pogovorne besede so razložene le izjemoma znotraj slovarskih sestavkov, praviloma le, če je njihova razlaga potrebna za osvetlitev drugih, sicer obravnavanih besed.
- Slovar vsebuje etimološke razlage mnogih tujk, mladih izposojenk in neologizmov.
- Praviloma je citirana dostopnejša nadaljnja etimološka literatura, ki je le izjemoma tudi izvima.

¹ Tujka je v tem slovarju beseda, ki je proti koncu 19. stol. ali kasneje izposojena iz tujega knjižnega, ne nujno sosednjega in lahko že mrtvega jezika. V rabi je le v knjižnem jeziku in temu najbližjih zvrsteh, npr. *abstrâkten*. Izposojenka je beseda, prevzeta v večino ali vse zvrsti slovenskega jezika. Beseda ima status izposojenke 1. če je prevzeta iz sosednjega jezika v obrobno slovensko narečje in od tod v ostala narečja in druge zvrsti, npr. *petersšilj*, ali 2. če je kot prvotna tujka prek slovenskega knjižnega jezika prešla v druge zvrsti, tako da je danes njena raba splošna, npr. *radio*.

² Besedilo je pripravljeno z vnašalnim sistemom ZRCola (ZRCola.zrc-sazu.si), ki ga je na ZRC SAZU v Ljubljani (www.zrc-sazu.si) razvil Peter Weiss.

Slovar ima znanstvene ambicije le v tistih redkih primerih, za katere v dosedanji etimološki literaturi ni najti zadovoljivih razlag in za katere avtor meni, da je našel ustrežnejše. Izvirne razlage so razpoznavne tako, da za njimi ni navedena nadaljnja etimološka literatura.

Slovarski sestavki so urejeni po načelu besedne družine. Uporabnik zato ne bo našel vsake besede na tistem mestu, kot je to običajno v eno- ali dvojezičnih slovarjih, temveč bo moral najprej misliti, s katero bolj osnovno, v večini primerov krajšo besedo je ta, ki ga zanima, sorodna. Razlago besed *prenâšati*, *nôšnja*, *nôša* je treba npr. iskati pri **nositi**, razlago besede *obnâvljati* pri **nôv**, razlago besede *aretîrati* pri **arêst** itd. To pomeni, da je npr. beseda *obnâvljati* izpeljana iz *nôv*; da njena etimologija v slovarju ni navedena eksplicitno (nedovršni par od izimenskega *obnoviti*), temveč implicitno z navedbo na ustreznem mestu. To načelo velja v vseh jasnih primerih. Kjer bi se utegnile pojavljati težave, so v besedilu kazalke, ki kažejo na ustrezni slovarski sestavek, npr. **dogâjati se** – glej *goditi se*. Mesta, na katerih so obravnavane določene besede, so dodatno razvidna v kazalu na koncu knjige.

Zgradba posameznega slovarskega sestavka je standardizirana. Polkrepko natisnjeni slovarski iztočnici sledi najprej ležeče natisnjena stranska oblika in s stisnjenimi črkami natisnjen slovnični kvalifikator, ki iztočnici določa besednovrstnost, npr. **zâjtec** *-jca* m. Iztočnica (**zâjtec**) je torej samostalnik moškega spola (m), katerega rodilnik ednine se glasi *zâjca*. Iztočnice, izjemoma tudi slovenske besede v gnezdu, so pomensko razložene. Če je le mogoče ali smiselno, so splošno znane iztočnice razložene z latinskimi prevedki, npr. **zâjtec** *-jca* m ^{lat.} 'lepus', tujke in manj znane besede z domačimi sinonimi, npr. **kolérik** *-a* m 'žolčnež', ali slovarsko razlago, npr. **celibât** *-a* m 'obvezna neoženjenost duhovnikov', ki je večinoma povzeta po Slovarju slovenskega knjižnega jezika, mestoma tudi na oba načina, s slovensko razlago in latinskim prevedkom, npr. **fúšati** *-am* nedov. 'nepravilno peti' = ^{lat.} 'falso cantare' in 'šušmariti' = ^{lat.} 'inscianter laborare'. Slovenske pomenske razlage so okvirne, izčrpne so na voljo v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. Latinski prevedki pogosto ustrezajo le prvemu pomenu slovarske iztočnice. Kvalifikatorju in okvirni pomenski razlagi sledi v oklepaju navedeno stoletje, v katerem obravnavano besedo prvič najdemo zapisano v kakem slovenskem besedilu.³ Dalje v nekaterih primerih sledijo ležeče natisnjene besede, ki spadajo v obravnavano besedno družino in za katere velja ista korenska etimološka razlaga kot za iztočnico, npr. *obnoviti*,

³ Navedeno stoletje je pri večini tujk, mladih izposojenk in neologizmov tudi stoletje, v katerem je besede izposojena oziroma nastala, pri podedovanih besedah in starejših izposojenkah pa je le terminus ante quem, in sicer iz dveh razlogov. 1. Mnogo besed je dolga stoletja živel le v narečjih in so v knjižni jezik prišle šele v 19. ali celo v 20. stoletju. 2. Ker Slovenci še nimamo zgodovinskega slovarja svojega jezika, ta podatek ni dokončno zanesljiv, saj se beseda utegne pojavljati v kakem starem viru, ki ga iz objektivnih razlogov nisem mogel upoštevati. Podatek o najstarejši zabeleži v prvi vrsti temelji na naslednjih delih: 10. stol.: *Brižinski spomeniki* (citirano po ljubljanski izdaji iz leta 1992); 14. stol.: *Celovski/Rateški rokopis*, 15. stol.: *Stiški, Kranjski, Starogorski, Černejski, Auerspergov rokopis in Načrt za pridigo* (vse citirano po N. Mikhailov, Frühslovenische Sprachdenkmäler, Amsterdam–Atlanta 1998); 16. stol.: K. Ahačič, A. Legan Ravnikar, M. Merše, J. Narat, F. Novak, *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (Ljubljana 2011), *Dictionarium quatuor linguarum* H. Megiserja (citirano po izdaji A. Lägroid – Wiesbaden 1967), *Thesaurus polyglottus: vel, Dictionarium multilinguae* H. Megiserja (citirano po izdaji J. Stabeja – Ljubljana 1977); 17. stol.: *Vocabolario italiano-sloveno* G. Alasie da Sommaripe, M. Snoj, *Slovar jezika Janeza Svetokriškega* (Ljubljana 2006); 18. stol.: *Dictionarium latino-carnolicum* M. Kastelca in G. Vorenca (citirano po izdaji J. Stabeja – Ljubljana 1997), *Tu malu besedishe treh jefikov* M. Pohlina, *Deutsch-windisches Wörterbuch mit einer Sammlung der verdeutschen windischen Stammwörter und einiger vorzüglichern abstammender Wörter* O. Gutsmanna; 19. stol.: *Slovensko-nemški slovar* M. Pleteršnika. Priložnostno so upoštevani tudi drugi viri. Zabeleže v lastnih imenih niso upoštevane. Če se beseda v starejšem jeziku formalno ali pomensko zelo razlikuje od današnje, je v standardizirani obliki dodana njena takratna forma ali/in njen takratni pomen.

obnávljati v slovarskem sestavku **nòv**, *pristopíti*, *pristòp* v slovarskem sestavku **stopíti**. Na tem mestu niso našteje vse slovenske besede iste besedne družine, saj bi to po nepotrebnem povečalo obseg slovarja in škodovalo njegovi preglednosti.

Slovenske besede so označene z znaki za tonemsko naglaševanje.⁴ To naglaševanje je namreč ena od posebnosti slovenskega jezika, pomembna za primerjalnojezikoslovno in etimološko raziskovanje. Naglasne dvojnice so navedene le, če so zanimive s stališča primerjalnega jezikoslovja in etimologije, sicer je praviloma navedena bolj starinska različica.

Tudi besedilo, ki uvaja primerjalno gradivo in razlago, je precej standardizirano. Uvodno določilo "enako je" uvaja primerjalno gradivo, ki je s sredstvi primerjalnega jezikoslovja, predvsem primerjalnega glasoslovja, izvedljivo iz istega izhodišča, npr. sloven. *róka*, hrv., srb. *ruka*, rus. *ruká*, češ. *ruka* iz pslovan. **rokǎ*. Morebitna naglasna neskladja so pri enačenju zanemarljena. Uvodno določilo "sorodno je" kaže na to, da so besede, navedene v nadaljevanju, s prej obravnavanim jezikovnim gradivom le sorodne, ne pa tudi izvedljive iz popolnoma enake predstopnje, npr. sloven. *játa* je sorodno, vendar ne enako s hrv., srb. *jǎto*, saj se besedi razlikujeta v slovničnem spolu. Besede tujega izvora se delijo na dve veliki skupini: izposojenke, tj. iz sosednjih jezikov prevzete, izposojene⁵ besede, znane tudi v ljudskem jeziku, npr. *málha*, *fúrman*, *radíč*, *skúta*, in tujke, prevzete proti koncu 19. stoletja ali kasneje, ki se v glavnem uporabljajo le v knjižnem jeziku, npr. *efěkt*, *kálcij*, *refrěn*. Razlago besed prve skupine uvaja fraza "prevzeto iz", besed druge skupine pa "tujka, prevzeta (...) iz". Nekatere besede, zlasti tiste, ki so iz tujih jezikov v narečja in pogovorni jezik prišle v 20. stoletju prek knjižnega, npr. *rǎdio*, *telefôn*, je težko opredeliti kot tujke, še težje pa kot izposojenke tipa *málha*. V slovarju so zaradi splošne rabe kljub pomislekom praviloma uvrščene med izposojenke. Če stavek, ki uvaja etimološko razlago, nima lastnega osebka, tega nadomešča iztočnica, ki ima skladenjsko vrednost samostalnika srednjega spola (npr. **kabernět** -a m /.../ Prevzeto iz ...).

Tip razlage podedovanih besed je odvisen od tega, kdaj je nastala obravnavana beseda. Če je nastala v slovenskem bolj ali manj samostojnem jezikovnem razvoju, tj. nekako od 6. stoletja dalje, je etimološko in po potrebi besedotvorno razložena le s slovenskim gradivom. Pri besedah, ki so podedovane iz praslovanščine ali so nastale kmalu po njenem razpadu, je najprej navedeno primerjalno slovansko gradivo, praviloma (staro)cerkvenoslovansko, hrvaško, srbsko, rusko in češko. Če kateri od teh jezikov v knjižnem jeziku nima besede, ki bi ustrezala obravnavani slovenski, praviloma iztočnici, je navedena narečna ali zastarela beseda iz tega jezika ali pa primerjalno gradivo iz drugih slovanskih jezikov, po možnosti iz še enega južnoslovanskega in po enega vzhodno- in enega zahodnoslovanskega. Primerjalnemu gradivu sledi praslovanska ali popraslovanska rekonstrukcija,⁶ pred katero stoji zvezdica (*).

⁴ Oznake za tonemsko naglaševanje so enoznačno prevedljive v oznake za netonemsko po naslednjem ključu: *á, ā, ā = á; à = à; é, ē, ē̄ = é; é, ē, ē̄ = é; è = è; í, î, î̄ = í; ï = ï; ó, ô, ô̄ = ó; ó, ô, ô̄ = ó; ò = ò; ú, ū, ū̄ = ú; ù = ù.*

⁵ Izraza "prevzeti" in "izposoditi si" se v slovarju uporabljata sinonimno. V zadnjem času se vse bolj uveljavlja izraz "prevzeti", saj besed, ki smo jih prevzeli iz tujih jezikov, navadno ne vračamo. So pa tudi izjeme, glej npr. pod iztočnico **kájža**. Izraza *prevzeti* in *izposoditi si* sta dobesečna prevoda iz nemščine, prvi glagola *übernehmen*, drugi pa *entlehn*.

⁶ Tudi rekonstrukcije, ki so označene kot praslovanske, so dejansko mlajše, saj prikazujejo fonemski sestav po monoftongizaciji in prehodu praslovanskega kratkega *a* v *o*. Rekonstruirana (pra)slovanska beseda ima praviloma označen naglas: *ǎ* – stari akut, *â* – cirkumfleks na dolgem samoglasniku ali dvoglasniku, *ě* – cirkumfleks na kratkem samoglasniku, *á* novi akut na dolgem samoglasniku, *è* – novi akut na kratkem samoglasniku, *â* – naglas brez določenega tonema. Naslonke naglasno niso označene. Če slovanski jeziki izkazujejo različne indikacije praslovanskega naglasa in z znanimi sredstvi ni mogoče izločiti sekundarnih,

To znamenje pomeni, da beseda s takšno glasovno podobo in pomenom v starih besedilih ni zapisana, da je upošteva je spoznanja primerjalnega jezikoslovja rekonstruirana na osnovi izpričanih besed. Primerjalno gradivo je praviloma pomensko razloženo. Če ni, pomeni, da je pomen posamezne besede enak ali smiselno izvedljiv iz prej navedenega in pomensko razloženega gradiva. Če je beseda nastala na praslovanski ali popraslovanski jezikovni ravni, je etimološko in po potrebi besedotvorno razložena na tem mestu. Če je starejša, je to mogoče šele po prikazu vzorčnega indoevropskega primerjalnega gradiva, najpogosteje baltškega (litovskega, letonskega, staropruskega), grškega (tj. starogrškega), latinskega, keltskega, germanskega, hetitskega, iranskega in staroindijskega. Primerjalno gradivo je navedeno v slovarskih oblikah, kot je to za posamezni jezik običajno. Gradivo jezikov, ki ne uporabljajo latinice, je prečrkovano.

Pri prevzetih besedah, ljudskih in tujkah, je struktura slovarskega sestavka navadno preprostejša. Navedbi tujejezične predloge in končnega ali vsaj zadnjega znanega izhodišča sledi poenostavljena besedotvorna analiza in etimološka razlaga, ki omogoča razumevanje slovenskega ali tujejezičnega pomena.

Slovarski sestavki so opremljeni s citati sekundarne literature, tj. etimoloških slovarjev posameznih jezikov. Izjemoma je v slovarskih sestavkih navedena primarna literatura, tj. etimološke razprave iz strokovnih revij. Citati povedo, kje je bila določena razlaga že objavljena, hkrati pa zahtevnejšega uporabnika napotijo na nadaljnjo, po možnosti dostopnejšo etimološko literaturo. Citati so navedeni znotraj slovarskega sestavka, če je citirana le posamezna misel, oziroma na koncu, tik pred morebitnimi vodilkami, če se nanašajo na celotno ali osrednje besedilo ali na besedilo, ki je na koncu sestavka. Citati se nanašajo na idejo, ki je bila na citiranem mestu že izražena. V tem slovarju je ta namreč navadno prikazana drugače, bolj razumljivo, dopolnjeno, okrnjeno, včasih usklajeno z drugimi spoznanji. Etimološke rešitve v slovarskih sestavkih, ki ni opremljeni s citati, so izvirne avtorjeve. V slovarskih sestavkih, ki samo podrobneje obravnavajo besedo, ki je del na drugem mestu obravnavane družine, npr. pod iztočnico **beráč**, citatov ni, čeprav razlaga ni izvirna avtorjeva, ker gre za navajanje znanj, včasih skoraj že na prvi pogled jasnih dejstev. Na koncu nekaterih slovarskih sestavkov so vodilke, ki usmerjajo na sorodne iztočnice.

Etimologija in primerjalno jezikoslovje nista znanosti, ki bi že dokončno ugotovili izvor in prvotni pomen vseh besed. Marsikatera beseda še vedno ni zadovoljivo razložena. V znanstveni etimološki literaturi za take primere kroži več razlag, pojavljajo se vedno nove rešitve, vendar le redko take, ki bi probleme dokončno razrešile. V tem slovarju sta v dvomljivih primerih navadno navedeni le dve, največ tri verjetnejše možnosti. Stopnja verjetnosti je nakazana z besedami, kot so "verjetno", "možno", "morda" ipd. Ocena verjetnosti je v mnogih primerih subjektivna. Če beseda sploh nima verjetne etimološke razlage, je to v slovarju izrecno povedano ali nakazano z besedo "nejasno". Temu lahko sledi poskus razlage, ki pa nima večje vrednosti od gole hipoteze.

Ker so glasovni zakoni najtrdnješe, skoraj edino eksaktno orodje primerjalnega jezikoslovja in etimologije (glej opombo 11), njihovo delovanje pa eden glavnih vzrokov za to, da so si jeziki med seboj različni, so pred obravnavo posameznih besed določene črke v strnjeni obliki navedeni najpomembnejši zakoni, po katerih so nastali slovenski fonemi, ki jih zapi-

je naglasna rekonstrukcija skladna s slovenskim ali širšim južnoslovanskim primerjalnim gradivom. Rekonstrukcije, pri katerih bi bila označitev naglasa preveč tvegana, naglasno niso označene.

sujemo z določeno črko. Za številko 1 so navedeni tisti zakoni, ki zadevajo kontinuirani jezikovni razvoj od praindoevropsčine do slovenščine, za številko 2 tisti, ki zadevajo zamenjave glasov in fonemov pri prevzemu. Za številko 3 je navedenih nekaj vrednosti, ki jih imajo določeni glasovi in fonemi v imitativnih in otroških besedah ter onomatopejah. Shematski prikaz zakonitega razvoja indoevropskih fonemov v praslovanske in praslovanskih v slovenske se nahaja na strani 10.

Slovenščina in drugi jeziki – kratek zgodovinski oris

Slovenščina je južnoslovanski jezik, ki ga danes govori več kot dva milijona prebivalcev Slovenije, pripadniki slovenskih manjšin v Italiji, Avstriji in na Madžarskem ter slovenski emigranti drugje po svetu. Samostojno se je začela oblikovati kmalu po naselitvi Slovanov v Vzhodnih Alpah, na Krasu in v slovenskem delu Panonske nižine v 6. stoletju. Prvi slovenski rokopis so v karolinški minuskuli napisani Brižinski spomeniki, nastali okrog leta 1000. Brižinski spomeniki, ki obsegajo dve verziji javne spovedi in izpoved vere, so najstarejše besedilo kakega slovanskega jezika, napisano v latinici. Iz naslednjih stoletij je ohranjeno nekaj rokopisov, npr. Celovski, imenovan tudi Rateški, Starogorski in Stiški rokopis. Pravi začetek slovenskega knjižnega jezika se začne z reformacijo v drugi polovici 16. stoletja. Trubar, Dalmatin, Bohorič idr., ki so knjižni jezik zasnovali predvsem na dolenskem narečju, vendar iz njega izločili večino posebnosti, ki to narečje ločujejo od ostalih osredneslovenskih, zlasti gorenjskega in notranjskega, so slovenščino postavili na zemljevid evropskih kulturnih jezikov. Proti koncu 16. stoletja je tako slovenščina že uvrščena med evropske knjižne jezike, kar potrjuje tudi dejstvo, da jo je v svoj večjezični slovar sprejel nemški slovaropisec Hieronim Megiser.

Natančneje moramo slovenščino opredeliti kot zahodnojužnoslovanski jezik, kamor spadata še hrvaščina in srbsščina, torej slovenščini najbližji kajkavščina⁷ in čakavščina in nekoliko bolj oddaljena štokavščina, ki je danes osnova hrvaškemu in srbskemu knjižnemu jeziku. Slovenščina ima nekaj za zahodno slovanščino značilnih potez, kar izvira iz časa, ko so bili zahodni Slovani in naši predniki še sosedje, ko se v Panonsko nižino še niso naselili Madžari in ko se v današnje vzhodnoavstrijske pokrajine še niso naselili germanski Bavarci. Makedonščina in bolgarščina spadata v vzhodnojužnoslovansko vejo. Večino vzhodnojužnoslovenskih jezikovnih posebnosti ima tudi stara cerkvena slovanščina, katere mlajše redakcije so bile dolga stoletja in so še danes jezik pravoslavnega bogoslužja. Vsi južnoslovanski jeziki spadajo v širšo družino slovanskih jezikov, ki so se razvili iz praslovanščine. Le-ta ni bila nikoli zapisana, po vsej verjetnosti tudi nikoli ni bila narečno enotna. Govorili so jo naši predniki v pradomovini, ki je obsegala ozemlje današnje jugovzhodne Poljske, južne Belorusije, Polesje in severno Ukrajino. Praslovanščina se je intenzivno začela deliti na več jezikov kmalu po razselitvi vzhodnih Slovanov (današnjih Rusov, Ukrajincev in Belorusov) proti vzhodu in delno proti jugu, zahodnih (današnjih Poljakov, Kašubov, Čehov, Slovakov, Lužiških Srbov in izumrlih Polabcev) proti zahodu in južnih (današnjih Slovencev, Hrvatov, Srbov, Bošnjakov, Črnogorcev, Makedoncev in Bolgarov) proti jugu, tj. proti koncu 5. ali v začetku 6. stoletja. Kakšen jezik je bila praslovanščina, kolikor toliko zanesljivo ugotavlja primerjalno jezikoslovje.

⁷ O narečni meji med slovenščino in kajkavščino glej M. Šekli, SJ/SLS IX (2013), 3–53.

Slovanskim jezikom so po izvoru najbližji in najbolj podobni baltski jeziki, litovščina, letonščina, imenovana tudi latvijščina, in v 18. stoletju izumrla stara prusščina. Večina jezikoslovcov zato domneva, da so predniki Praslovanov in Prabalto v tvorili nekakšno jezikovno skupnost, zelo verjetno sicer ne popolno, ne brez medsebojnih razlik, vendar so si morala biti njihovi govori tako podobni, da so se med sabo lahko sporazumevali. Slovanski in baltski jeziki so del indoevropske jezikovne družine, kamor spada večina jezikov, ki se danes govorijo v Evropi, Iranu, Pakistanu in severni Indiji, zaradi prodora angleščine in španščine, v manjši meri portugalščine, francoščine in nizozemščine, pa tudi v Ameriki, Avstraliji, Južni Afriki, na nekaterih tihomorskih otokih in drugje. Danes je indoevropska jezikovna družina največja jezikovna družina na svetu, saj skoraj polovica človeštva govori katerega od indoevropskih jezikov.

Indoevropske jezike tradicionalno delimo na satemske in kentumske. Satemski jeziki so – poenostavljeno povedano – tisti, ki imajo na začetku besede, ki pomeni 'sto', šumnik ali sičnik, kentumski pa tisti, ki imajo na tem mestu vsaj v starejši, vendar ne predzgodovinski razvojni fazi,⁸ mehkonebni zapornik ali pripornik. Izraza *satemski* in *kentumski* izvirata iz besed, ki pomenita 'sto', prva iz avestijske *satəm*, druga iz latinske *centum*, kar se je za časa Julija Cezarja izgovarjalo še [*kéntum*]. Med satemske jezike prištevamo poleg slovanskih in baltskih še indijske in iranske jezike, armenščino, albanščino in nekatere stare, izumrle balkanske jezike ter prav tako izumrlo anatolsko luvijščino. Med kentumske jezike prištevamo grščino, latinščino in druge indoevropske jezike antične Italije, germanske, keltske, izumrle anatolske (razen luvijščine) in oba toharska jezika.

Praindoevropski jezik, iz katerega so se razvili naštetih jeziki, ni bil nikoli zapisan. Najstarejši zapis v indoevropskem jeziku, v hetitščini, ki spada v izumrlo anatolsko družino, je nastal več kot tisoč let po razpadu praindoevropske jezikovne skupnosti. Enako kot v primeru praslovanščine pa je praindoevropski jezik mogoče rekonstruirati s pomočjo pravil primerjalnega jezikoslovja. Praindoevropski jezik so torej govorili naši, pa tudi germanski, grški, indijski, keltski, albanski idr. predniki približno med 4500 do 3000 pred našim štetjem verjetno med Dnjeprom in Uralom v današnji južni Rusiji in zahodni Ukrajini.⁹ Praindoevropski jezik je dalje soroden s prauralskim, praaltajskim, verjetno tudi s prasemitskim, prahamitskim in prajeziki še nekaterih drugih jezikovnih družin. Ker je skupni prajezik vseh tu naštetih prajezikov časovno zelo oddaljen, več kot deset tisoč let, je možnost pravilnega primerjanja besed iz posameznih znanih jezikov precej majhna. Do sedaj so bolj raziskani le odnosi med praindoevropskim in njemu najbližjim prauralskim jezikom. Velike zasluge pri ugotavljanju teh odnosov ima slovenski jezikoslovec Bojan Čop (1923–94). Možne ostale primerjave ostajajo na ravni znanstvene hipoteze, imenovane nostratična teorija. Primerjav indoevropskega gradiva z zunajindoevropskim ta slovar praviloma ne navaja.¹⁰

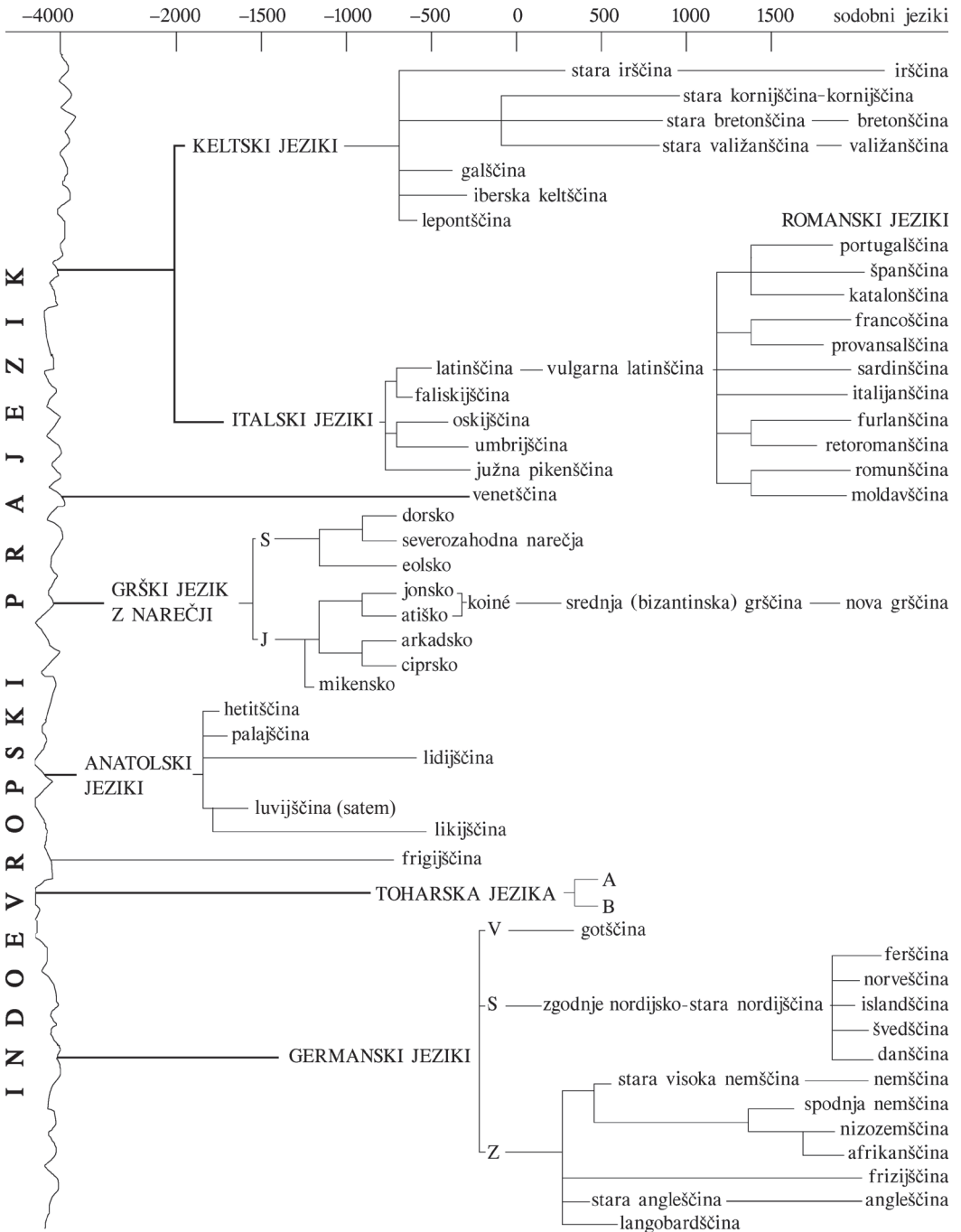
⁸ Varovalo "vsaj v starejši, vendar ne predzgodovinski razvojni fazi" je tu postavljeno zlasti zaradi romanskih jezikov. Francosko *cent* se izgovarja z vzglasnim [*s*], kar vzbuja vtis, da gre za satemski jezik. Vendar je ta [*s*] nastal iz starejšega [*c*], slednji pa iz latinskega [*k*] v *centum* [*kentum*]. Francoščina torej ni satemski jezik, temveč kentumski, tako kot so kentumski tudi vsi ostali romanski jeziki.

⁹ J. P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans*, 145, 186.

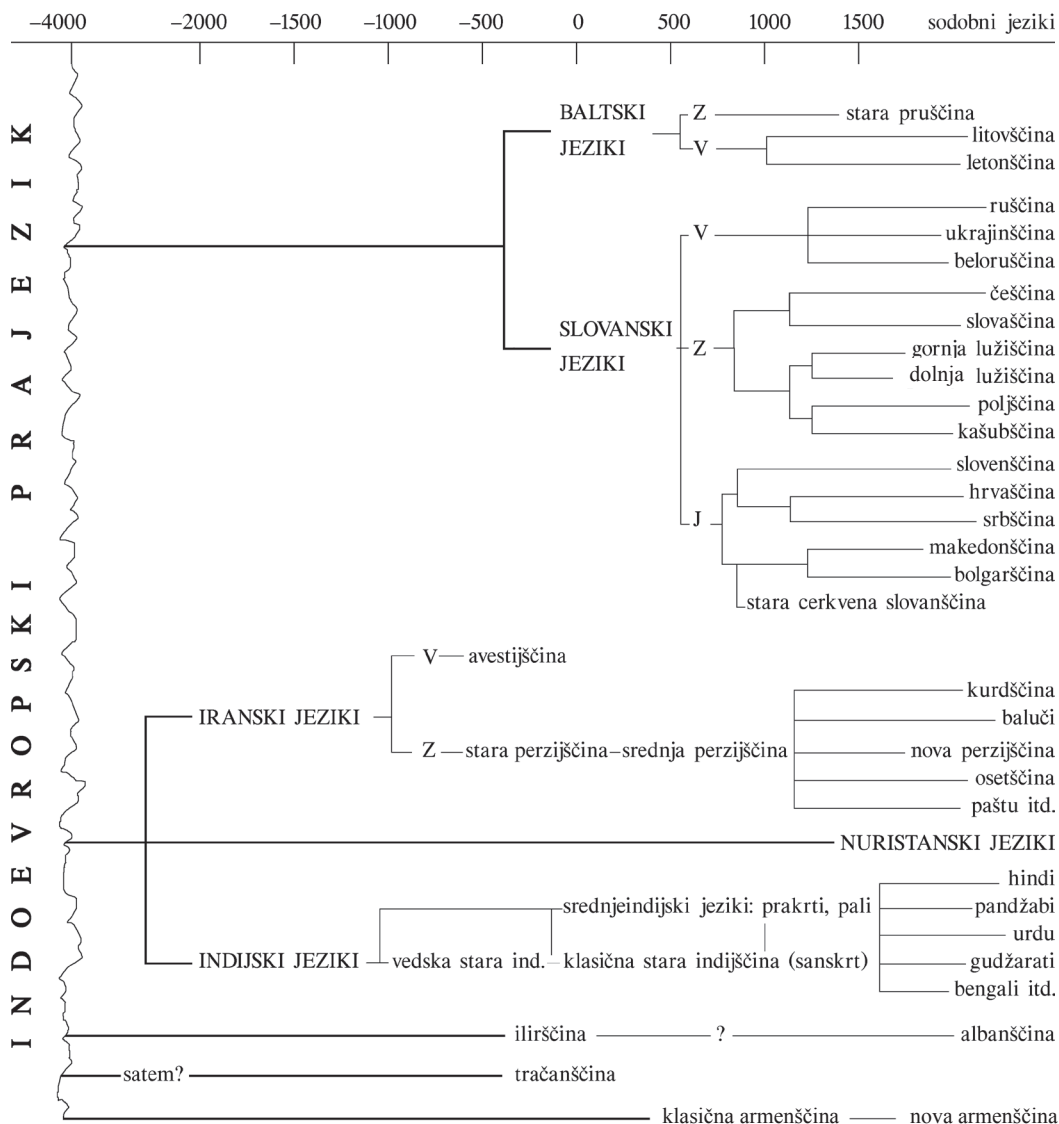
¹⁰ Mnogo nostratičnih primerjav je na voljo v: A. Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*.

PREGLEDNICA INDOEVROPSKIH JEZIKOV

KENTUMSKI JEZIKI

SATEMSKI JEZIKI

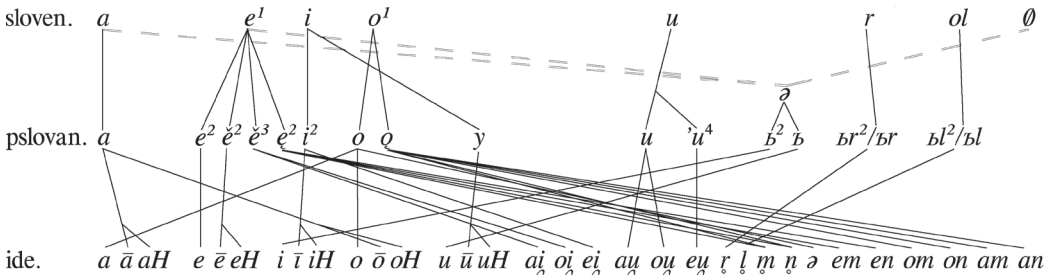
S – severni, J – južni, V – vzhodni, Z – zahodni

Velike črke označujejo jezikovne družine, male pa posamezne jezike. Samo zgodovinsko izpričani jeziki so na časovni osi navedeni na mestih, ki ustrezajo prvim pisanim virom v tem jeziku ali predlogam za kasnejše prepise. V preglednici so posebej navedene le tiste starejše razvojne stopnje današnjih jezikov, ki segajo v obdobje pred letom 1000. Časovne opredelitve delitev posameznih jezikovnih družin so orientacijske.

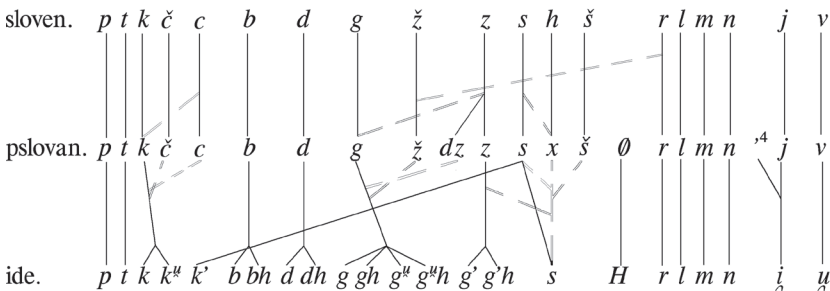
Razvoj indoevropskih fonemov v praslovanske in praslovanskih v slovenske

Spodnji shematski prikaz je poenostavljen predvsem v dvojem: (1) Zaradi neupoštevanja naglasnih pogojev v obliki tako preprostih shem ni mogoče prikazati razvoja slovenskega fonemskega sistema, zato so na slovenski ravni predstavljeni grafemi, s katerimi v sodobnem knjižnem jeziku zapisujemo foneme. Na indoevropski in na praslovanski ravni so predstavljeni ustrezni fonemi oz. medsoglasniški fonemski sklopi. (2) Preglednici vsebujeta le nekaj izbranih kombinatornih razvojov in ne upoštevata razvoja v izglasju.

Razvoj indoevropskih samoglasnikov

Razvoj indoevropskih soglasnikov

————— Redni razvoj
 - - - - - Pogojeni razvoj

Opombe k preglednicama

¹ Velja za foneme, ki jih zapisujemo s črko *e* oz. *o*.

² Povzroči mehčanje spredaj stoječih *k > č, g > ž, x > š*.

³ Povzroči mehčanje spredaj stoječih *k > c, g > z, x > s*.

⁴ Spredaj stoječi soglasniki se mehčajo: *s + i > pslovan. s' > sloven. š; z + i > pslovan. z' > sloven. ž; t + i > pslovan. t' > sloven. č; d + i > pslovan. d' > sloven. j; n + i > pslovan. n' > sloven. nj; k + i > pslovan. č > sloven. č; g + i > pslovan. ž > sloven. ž; x + i > pslovan. š > sloven. š; p + i > pslovan. pl' > sloven. plj; b + i > pslovan. bl' > sloven. blj; m + i > pslovan. ml' > sloven. mlj.*

Izhodišče, izvor in etimologija

Jezik je živ organizem, v katerem nastajajo, se spreminjajo in izginjajo besede, se razvijajo pomeni, oblikujejo in preoblikujejo slovnične kategorije. Le malokatero današnje slovensko besedo je mogoče zanesljivo, z upoštevanjem zgolj glasovnih zakonov¹¹ izvesti iz praindoevropskega jezika. Takšne besede so npr. *máti*, *hčŕ*, *sŕn*, ne pa tudi *óče*. Besedi *séstra* in *snáha* sta sicer podedovani iz praindoevropskega jezika, vendar sta že v praslovanskem ali še starejšem jezikovnem razvoju doživeli spremembe, ki niso zgolj glasovne. Sorodstvene oznake so v večini jezikov navadno stare, podedovane. Velik del besed pa je nastal v mlajšem, baltoslovanskem, praslovanskem ali že slovenskem jezikovnem razvoju. Te besede so navadno nastale iz že obstoječih in podedovanih po besedotvornih pravilih, ki se v razvoju posameznega jezika prav tako spreminjajo.

Naloga etimologije v širšem smislu je dvojna. Najprej je treba ugotoviti jezikovno plast, na kateri je beseda nastala, rekonstruirati njeno prvotno glasovno podobo in takratni pomen, tj. ugotoviti njen izvor. Nato je treba besedo razstaviti na njene sestavne dele, morfeme: na obvezni korenski morfem, ki okvirno določa pomen, ugotoviti, kaj je pripona in kaj predpona. Ta dva, sicer ne pri vsaki besedi prisotna morfema skupaj s korenskim že tvorita besedno osnovo s točno določenim pomenom. V živem govoru ali v napisanem besedilu ima vsaka prebigbna beseda še končnico, ki omogoča njeno uporabo in smiselno povezavo v izraženo misel. Ugotavljanje izvora in identificiranje prvotnih morfemov je pravzaprav naloga primerjalne in zgodovinske slovnice, za etimologijo v ožjem smislu pa le pogoj za uspešno etimološko razlago. Etimologija posamezne besede je namreč njen prvotni pomen,¹² tj. v strogem smislu tisti pomen, ki ga je imel v mislih človek, ki je to besedo tvoril in prvi izgovoril. Beseda *pohléven* je npr. nastala v času samostojnega slovenskega jezikovnega razvoja, kar smemo sklepati zato, ker je v drugih jezikih ni. Če s pomočjo primerjalnega jezikoslovja rekonstrui-

¹¹ Eden od mnogih glasovnih zakonov se glasi: Praindoevropski trdonebni **k'* se razvije v praslovanski **s*, v litovski *š*, staroindijski *ś*, latinski *c*, pragermanski **χ* itd. Primer za takšen razvoj je beseda, ki pomeni 'sto': pslovan. **sŕto*, lit. *šiŕtas*, stind. *śatám*, lat. *centum*, got. *hund*, vse iz ide. **k'ŕtóm*. Vendar niso vsi glasovni zakoni tako enostavni. Eden bolj zapletenih se glasi: Če v besedi z enakim ali primerljivim pomenom slovenskemu *č* ustreza cerkvenoslovanski *št*, hrvaški in srbski *ć*, ruski *č* in češki *c*, so vsi ti glasovi izvedljivi iz skupnega praslovanskega mehkega **t'*, ki je nastal iz starejšega (lahko praindoevropskega) sklopa **tj* ali ki je pred enim prednjih samoglasnikov (pslovan. **e*, **i*, **b* ali **ĕ*) nastal iz praindoevropskega soglasniškega sklopa **kt*, **k^ht*, **g^ht* ali **g^hĕt*. Primer: sloven. *nôč* = cslovan. *nošt* = hrv., srb. *nôc* = rus. *nóč* = češ. *noc*, vse iz pslovan. **nōt^hb*, to pa iz ide. **nok^ht-*, kar je dokazljivo v lit. *naktis*, lat. *nox*, rod. *noctis*, stind. *nak(t)* idr. Glasovni zakoni so najtrdnjša oporna točka primerjalnega jezikoslovja, saj veljajo brez izjeme. Njihova vrednost je toliko večja, ker imajo zgodovinske implikacije. Omenjena dva zakona v enaki meri veljata povsod, kjer se v ustreznih jezikih najdejo zakonu ustreznimi glasovi. Drugi omenjeni zakon prav tako velja v primerih sloven. *měčem*, *pěč*, *těči*, *rěči*, kjer je nekdanji *t* oz. *k* še razviden iz sorodnih besed ali oblik, npr. *metáti*, *pekôč*, *těkati*, *prerěkati se*. Ker ima glasovni zakon zgodovinske implikacije, lahko iz primerjalnega gradiva, ki vsebuje sloven. *č*, hrv., srb. *ć* in češ. *c*, sklepamo o pslovan. **t'* in še starejšem **tj* ali **kt* tudi v primerih, ko takšen soglasniški sklop s primerjavo ni dokazljiv. Zato navadno ni smiselno primerjanje besed, ki imajo v različnih jezikih podobno ali celo enako glasovno strukturo in vsaj primerljiv pomen brez ozadja, ki ga dajejo glasovni zakoni, pa tudi druge zahteve primerjalnega in zgodovinskega jezikoslovja. V baskovskem jeziku beseda *gora* npr. pomeni 'visok'. Ker med baskovščino in slovanskimi jeziki sicer ni nobene prepričljive stične točke, ker ti jeziki v preteklosti nikoli niso bili v neposrednem stiku, gre zgolj za naključje, saj ima slovenska beseda *gora*, ki se je razvila iz praslovanske **gorá*, prepričljivo sorodstvo v drugih indoevropskih jezikih, katerih glasovna struktura zadošča znanim glasovnim zakonom.

¹² Podrobneje o izvoru in etimologiji M. Furlan, SR XXXIX/2 (1991), 253–257.

ramo izvor **poxlěvъnъ* in v njegovem osrednjem delu, tj. v korenskem morfemu, vidimo isto besedo, kot je v današnji besedi *hlěv*, to še ni etimološka razlaga. Treba je ugotoviti, kakšna je smiselna zveza med posameznimi morfemi izvirne besede, kakšen pomen se je ustvaril, ko je naš prednik sestavil predpono (prvotno predlog) **po*, samostalnik **xlěvъ* s pomenom 'hlev' in pripono za izpeljavo pridevnikov **-ъnъ*, ki se danes glasi *-en*, za ženski spol *-na*. Ta pomen je bil verjetno 'takšen kot živali, ki živijo v hlevu, po hlevih', tj. 'miren'. Nastanek tega pomena je omogočila primerjava med domačimi hlevskimi živalmi in divjimi. Opisana razlaga se šele zdaj, ko je osvetljena njena besedotvorna stran in rekonstruirana pomenska motivacija, z vso pravico imenuje etimološka.

Bolj kot je beseda stara, težje je ugotoviti njen prvotni pomen. Za mnoge praindoevropske besede tako lahko s precejšnjo verjetnostjo ugotovimo izhodišče, rekonstrukcijo, ki je verjetno blizu izvora, ne pa tudi prvotnega pomena. Slovenska beseda *brāt* se je npr. razvila iz indoevropske **b^hrāh₂ter-*, ki je prav tako pomenila 'brat'. To besedo znamo tudi razstaviti na korenski morfem **b^hra-* in na priponski **-h₂ter-*, ki je znan v več sorodstvenih oznakah, vemo celo, na katerem zlogu je bila pred pet tisoč leti naglašena, ne vemo pa, kaj je prvotno pomenila, kakšen okvirni pomen je določal koren **b^hra-*. Etimologija besede *brāt* tako kljub dejstvu, da jo – sicer ustrezno spremenjeno – poznajo skoraj vsi indoevropski jeziki, ni znana. Vendar le ni v vseh primerih tako. Etimologija besede *pēst*, katere indoevropsko izhodišče in hkrati izvor se glasi **pŋk^ʰsth₂i-*, je znana. Gre za zloženko s prvim členom iz števnik **pénk^ʰe* 'pet' in korena **stah₂-*, ki je pomenil 'stati'. Prvotni pomen besede ali njena etimologija je torej '*stanje petih (prstov skupaj)'. Razlike med glasovnim sestavom korenov in izhodiščem kakor tudi v tisočletjih nastale spremembe med indoevropskim izhodiščem in današnjo slovensko besedo so predmet obravnave primerjalne in zgodovinske slovnice. Poljudnoznanstveni slovar teh pojavov ne razlaga, temveč izsledke primerjalne in zgodovinske slovnice uporablja le kot spoznavna sredstva.

V primerih, za katere ni mogoče natančno ugotoviti prvotnega pomena, se je treba zadovoljiti s t. i. korenko etimologijo, tj. z navajanjem sorodnega primerjalnega gradiva iz drugih jezikov, ki vsebujejo refleksi istega praslovanskega, prabaltoslovanskega ali praindoevropskega korena.

Izraz izhodišče označuje pri podedovanih besedah tisto razvojno stopnjo, iz katere so se v času samostojnih jezikovnih razvojev po glasovnih zakonih razvili posameznojezični refleksi. Psl. **pēstь* je npr. izhodišče slovenski besedi *pēst*, ruski *pjástь*, češki *pěst* itd. Izhodišče ni nujno tudi izvor. Izvor obravnavane besede je namreč starejši, praindoevropski. Glasi se **pŋk^ʰsth₂i-*. Izvor je tista stopnja, na kateri besedi lahko ugotovimo prvotni pomen. V danem primeru je to '*stanje petih (prstov skupaj)'. Pri prevzetih besedah izhodišče označuje tisto tujejezično besedo, ki je predloga za izposojjo navadno v več jezikov, npr. gr. *akakía* za frc. *acacia*, nem. *Akazie*, sloven. *akácija* idr. Prevzete besede imajo svoje izvore v drugih, sorodnih ali nesorodnih jezikih. Deliti jih je treba na dve veliki podskupini, na tiste, ki so prevzete iz (nekdanj) sosednjih jezikov in ki jih poznajo tudi narečja, in na one, večkrat imenovane tujke, ki so proti koncu 19. stoletja ali kasneje zaradi razvoja moderne znanosti in tehnike prodrle v knjižni jezik in od tod le izjemoma tudi v narečja.

Prevzetih besed obeh podskupin je v slovenščini precej. Prva skupina je razmeroma številna, ker se slovenščina govori na edinstvenem stičišču slovanskega, germanskega in romanskega sveta, na vzhodu pa meji še z neindoevropskim jezikom madžarščino. Poleg tega je treba upoštevati bavarsko, tj. nemško kolonizacijo nekaterih osrednjeslovenskih predelov, torej stalen, neposreden, stoletja trajajoč stik med Slovenci in Nemci ne samo na severni,

nikoli jasno začrtani etnični meji, temveč tudi znotraj slovenskega ozemlja; dejstvo, da na zahodu slovensko prebivalstvo že stoletja živi na mešanem slovensko-(beneško)italijansko-furlanskem prostoru, na severovzhodu pa na mešanem slovensko-madžarskem. Zavedati se moramo še vpliva cerkvene latinščine in dejstva, da je bila v osrednji Sloveniji dolgo časa uradni jezik nemščina, v delu zahodne italijanščina, v delu vzhodne pa madžarščina. Marsikatera beseda je v slovenščino prevzeta tudi iz hrvaščine in srbsčine oz. prek teh dveh jezikov iz turščine, perzijsčine ali arabščine. Poleg tega je treba upoštevati tudi še starejše, že praslovske ali vsaj splošnoslovske izposojenke iz nekdanjih sosednjih jezikov, zlasti prazahodnogermansčine, starih romanskih jezikov, gotščine in iranskih jezikov. Tujk ima slovenščina približno toliko in tiste kot drugi evropski jeziki.¹³

Pri prevzetih besedah je naloga etimologije najprej ugotoviti tujejezično predlogo. Beseda *rôtovž* je npr. prevzeta iz srvnem. *rāthūs*, ko se je drugi samoglasnik že izgovarjal dvolglasniško, torej v času, ko je nemški razvoj že potekal v smeri, ki je dal današnje *Rathaus* 'mestna hiša'. Vendar to še ni etimologija. Beseda je etimološko razložena šele, ko povemo, da je srvnem. beseda zložena iz besede *rāt* 'mestni svet' in *hūs* 'hiša', in ko ugotovimo, da beseda prvotno pomeni 'hiša, v kateri je mestni svet'. Podobno je v primeru tujke *aperitīv*. Če povemo, da je beseda (verjetno prek nem. *Aperitif*) prevzeta iz frc. *apéritif* v enakem pomenu, smo s tem našli šele tujejezično predlogo in izhodišče. Etimološka razlaga je ugotovitev, da se je francoska beseda razvila iz srlat. *aperitīvus* v pomenu 'odvajalo', tj. 'pijača, ki odpira', da je ta beseda izpeljana iz lat. glagola *aperīre* 'odpreti' in da se je današnji pomen, ki ga strukturalno lahko opišemo kot 'pijača, ki odpre želodec', razvil v Franciji proti koncu 18. stoletja. Pri tujkah je dodatna težava v tem, da je v mnogih primerih težko določiti njihove neposredne predloge, da v marsikaterem primeru ne vemo, prek katerega jezika je kaka tujka prevzeta v slovenščino. Beseda *aperitīv* je lahko prevzeta prek nemščine ali neposredno iz francoščine, od koder je izposojena nemška, ob tem pa pri izglasnem soglasniku izkazuje še lat. vpliv. Vendar to vprašanje pri tujkah niti ni tako bistveno. Za potrebe poljudnoznanstvenega etimološkega slovarja je pomembnejše ugotoviti njen končni izvor in prvotni pomen, torej njeno etimološko razlago.

V Slovenskem etimološkem slovarju so tako razložene tudi prevzete besede. Žal v mnogih primerih ni mogoče navesti ustreznih razlag, saj jezikoslovje še ni ugotovilo izvorov in prvotnih pomenov besed, kot so *banāna*, *ānanas*, *arašīd*. V takih primerih je naveden le zadnji znani izvor in pot do njega. Podobno velja za nekatere v starejšem času prevzete besede, npr. za besedo *mālha*, kar je izposojeno iz srvnem. *malhe* 'usnjena vreča', verjetno indoevropskega izvora, pri čemer pa prvotni pomen ni znan. Vse sorodne besede namreč pomenijo isto. V takih primerih je navedena le predloga, iz katere je prevzeta slovenska beseda, in njena nadaljnja zgodovina, kolikor daleč ji je pač možno slediti.

¹³ Raziskava na nekaterih vzorčnih slovenskih knjižnih besedilih je pokazala, da je pri P. Trubarju (Cerkovna ordninga, poglavje *Od tiga prviga štuka, kir h ti cerkovni ordningi nerpoprej sliši, ketirega je nerbule potreba, tu je ot tiga vuka*) razmerje med avtohtonimi in (kadar koli) prevzetimi besedami 80,77 : 19,33, pri F. Levstiku (*Martin Krpan z Vrha*) 91,76 : 8,24, pri F. S. Finžgarju (Gospod Hudournik, poglavje *Hudournikova polha dva*) 92,99 : 7,01 in pri B. Ogorevcu (*Zakaj golazni ali tudi mrgolazni imenovanim živalim nirvane ni moč doseči*, Problemi, junij–julij 1975, str. 150 ss.) 84,77 : 15,23. V slovenskem prevodu poglavja Čemu živi tak človek romana Bratje Karamazovi F. I. Dostojevskega (prev. V. Levstik) je razmerje med avtohtonimi in prevzetimi besedami 94,02 : 5,98, v ruskem izvirniku pa 89,29 : 10,71.

Slovenske besedne družine glede na izvor v grobem uvrščamo v tri skupine.

1. Besede, ki so nastale v kontinuiranem jezikovnem razvoju.

a) Že v praindoevropskem jeziku znane izolirane besede, ki jim ni več mogoče ugotoviti prvotnega pomena in navadno niti pomena prvotnega korena. Besede so iz roda v rod podedovane do današnjih dni, pri čemer se pomen v tisočletjih ni bistveno spremenil ali sploh ne, glasovna podoba in oblikoslovne značilnosti pa so se spremenile le v okviru pričakovane delovanja zakonov primerjalnega in zgodovinskega jezikoslovja, npr. sloven. *máti* < ide. **máh₂tē*, sloven. *hčī* < **d^hugh₂tē*, sloven. *óvca* < ide. **h₂aukáh₂*. Tovrstne besede – glasovno in oblikovno ustrezno preoblikovane – navadno pozna večina indoevropskih jezikov.

b) Besede, nastale v praindoevropskem jeziku ali kmalu po razpadu praindoevropske jezikovne skupnosti iz podedovanih besed ali korenov, ki jim lahko ugotovimo prvotni pomen. Glede glasovne podobe in oblikoslovnih značilnosti velja enako kot za besede iz prejšnjega odstavka. Primer: sloven. *pēst* < ide. **pnk^ssth₂i-* s prvotnim pomenom **‘stanje petih (prstov skupaj)’*. Tovrstne besede navadno poleg slovanskih jezikov poznajo tudi drugi, vsaj še nekateri indoevropski jeziki.

c) Besede, ki so nastale v praslovanščini ali kmalu po razpadu praslovanske jezikovne skupnosti iz podedovanih besed in so glasovno in oblikovno ustrezno spremenjene podedovane do današnjih dni, npr. sloven. *sósed* < pslovan. **sqsēdv*, prvotno *‘tisti, ki sedi, je naseljen zraven (koga)’*. Večini teh besed je možno ugotoviti prvotni pomen ali vsaj spoznati, iz katerih korenov so nastale. Tovrstne besede so navadno znane v večini slovanskih jezikov, v drugih indoevropskih jezikih jih ni.

č) Besede, ki so nastale iz podedovanih (ali davno prevzetih) besed v času bolj ali manj samostojnega slovenskega jezikovnega razvoja, npr. sloven. *pohlēven*, prvotno *‘takšen, kot (domače) živali, ki živijo v hlevu, po hlevih’*. Ustreznih besed v drugih slovanskih jezikih ni, lahko pa v njih obstajajo besede, ki so s slovensko korensko sorodne, v danem primeru npr. hrv. *hlijêv*, rus. *xlêv* *‘hlev’* itd.

2. Besede, ki so prevzete iz tujih jezikov.

a) Besede, prevzete iz sosednjih jezikov v predzgodovinskem, tj. v predpraslovanskem, praslovanskem ali kasnejšem slovanskem obdobju, npr. sloven. *ósel* < pslovan. **osb^lv̥*, prevzeto iz neke germanske predloge, iz katere se je razvilo stvnem. *esil*, današnje nem. *Esel*, got. *asilus* *‘osel’*. Germanska beseda je izposojena iz lat. *asellus*, kar je manjšalnica od lat. *asinus* v enakem pomenu. Kmalu po razpadu praslovanske jezikovne skupnosti je izposojena npr. beseda, iz katere se je razvilo sloven. *cérkev*: gre za izposojeno prek germanskih jezikov iz srgr. *kyrikē* *‘gospodova (hiša)’*. Te besede imajo navadno vsi ali vsaj večina slovanskih jezikov.

b) Besede, prevzete iz sosednjih jezikov v času slovenskega bolj ali manj samostojnega jezikovnega razvoja, npr. sloven. *málha* iz srvnem. *malhe*, sloven. *pogáča* iz nekega izhodišča, sorodnega z it. *focaccia* v enakem pomenu. Te besede so znane tudi v narečjih. Drugi slovanski jeziki jih poznajo le, če so vzporedno (ali prek slovenščine) izposojene tudi v teh jezikih. Mlajše ali vsaj hitro razpoznavne, zlasti nemške izposojenke v slovenskem knjižnem jeziku nikoli niso bile zaželenne, zato mnoge živijo le v narečjih, v knjižnem jeziku pa so jih zamenjale domače izpeljanke ali izposojenke iz drugih slovanskih jezikov. Sloven. nar. *špôrget* ipd. *‘štedilnik’* je prevzeto iz nem. *Sparherd*, to pa je zloženo iz *sparen* *‘varčevati’* in *Herd* *‘ognjišče’*. Beseda je ob svojem nastanku torej pomenila *‘varčno ognjišče’*. V slovenskem knjižnem jeziku jo je izpodrinil *štedilnik*, kar je po zgledu hrv. *štédnjāk* *‘štedilnik’* tvorjeno iz glagola *štéditi* *‘varčevati’*, ta pa je prevzet iz hrv. *štédjeti* v enakem pomenu.

c) Besede, prevzete iz sosednjih, nesosednjih ali celo že mrtvih jezikov, zlasti latinščine in grščine. Večina teh besed je prevzeta ob koncu 19. stoletja ali kasneje in v narečjih večinoma niso znane. V mnogih primerih se njihova pisna, oblikovna in glasovna podoba še ni popolnoma prilagodila slovenskemu jeziku. Te izposojenke moramo dalje deliti na dve podskupini. V prvo spadajo besede, ki so se zaradi splošnega, zlasti tehničnega napredka hitro udomačile in prek knjižnega prešle tudi v pogovorni jezik in celo narečja, npr. *telefôn, rádio, sprêj*, kar smo do nedavnega zapisovali še *spray*. V drugo podskupino sodijo prave tujke, to so besede, prevzete iz tujih jezikov, ki pa so omejene na knjižni jezik in njemu najbližje zvrsti, večkrat le na izrazje določene stroke, npr. *bešamêl, kálcij, pâgina*. Posebno pozornost zaslužijo izposojenke iz drugih slovanskih jezikov. Te besede, ki so jih uvajali razumniki zlasti v drugi polovici 19. stoletja kot protiutež nemškimi izposojenkam, mnogokrat vzbujajo vtis, da so pristno slovenske, čeprav niso, npr. sloven. *pívo* iz češ. *pivo*, sloven. *bístvo* iz cslovan. *bytstvo*, sloven. *pobrâtim* iz hrv. *pòbratim* itd.

3. Imitativne besede, ki spadajo na jezikovno obrobje. Delimo jih v dve večji podskupini:

a) Onomatopeje, tj. besede, ki z govornimi organi posnemajo naravne in druge neartikularne glasove, katerih akustična zgradba je takšna, da spominja na omenjene naravne glasove, npr. sloven. *kikirikî, kó-kó, mû*. Na njihovi osnovi se lahko izpeljujejo nadaljnje besede, npr. *kikirikati, kokodâkati, kokôš, mûkati*. Podobne besede z enakimi ali podobnimi pomeni se najdejo tudi v drugih, sorodnih in nesorodnih jezikih, npr. hrv. *kukurijèkû*, lat. *cūcurru*, lit. *kakariekû*, r. *koko*, bask. *kokora* 'kikiriki', špan. *mu*, bask. *mu* 'mu', nem. *muhen* 'mukati'. Ker razlike v glasovni podobi teh besed ne ustrezajo strogim zakonitostim primerjalnega jezikoslovja in ker se podobne besede skoraj praviloma najdejo tudi v nesorodnih jezikih, v teh primerih ne moremo govoriti o sorodnosti besed, saj jih ne moremo izvesti iz skupnega izhodišča. Razlog za njihovo podobnost je v enakih ali podobnih razlogih in okoliščinah, ki so spremljale njihov nastanek.

b) Imitativne besede v širšem smislu so tudi besede, uporabljene navadno le v posebnih kontekstih, ekspresivno, ki s svojo glasovno in akustično strukturo na neki način slikajo, ponaazarjajo določen predmet ali dogajanje. Sem spadajo zlasti (prvotno le) otroške besede tipa *âjati, lûlati, pápati, pûpati*. Imitativne besede se razvijajo po svojih, še ne zadovoljivo dognanih zakonitostih. Bolj so nagnjene k nepredvidljivim, nepravilnim glasovnim spremembam in vplivom drugih besed, vendar včasih ohranjajo staro glasovno strukturo tudi takrat, ko bi pričakovali glasovno ali kakšno drugo spremembo. Večkrat se podobne besede pojavljajo v med seboj genetično manj ali sploh nesorodnih jezikih. Lahko preidejo v središčni besedni zaklad, izgubijo svoj obrobni status in se razvijajo tako kot vse ostale ("normalne") besede. Beseda *âta* je npr. prvotno le otroška beseda. Izognila se je rednemu jezikovnemu razvoju, saj bi se praviloma prek pslovan. **otb* morala razviti v današnje sloven. **ot*. Vendar je njena manjšalnica **atiká* izgubila obrobni status otroške besede, prišla v osrednji besedni zaklad in se od tedaj dalje razvijala skladno z znanimi pravili, najprej v pslovan. **otbčb*; in od tod npr. v hrv., srb. *òtac*, rus. *otéc*. Njen zvalnik, pslovan. **òtbče*, je dal današnje sloven. *óče*. Podobno je v primeru besede *mâti*, le da je tu izhodišče, ki je že del osrednjega besednega zaklada, starejše, že praindoevropsko, saj se primerljive besede najdejo v slovanskih in drugih indoevropskih jezikih, prim. rus. *mâtb*, lat. *mâter*, frc. *mère*, gr. *méter*, nem. *Mutter*, angl. *mother*, stind. *mâtá* itd.¹⁴

¹⁴ Poznamo tudi nasprotno primere. Beseda *spâti* spada v osrednji besedni zaklad. Manjšalnica *spânčkati* je ekspresivna, saj se uporablja le v posebnem kontekstu, ljubkovalno, navadno v pogovoru z otrokom. Njena ekspresivnost je razlog odpadu začetnega *s-* in s tem nastanku še bolj ekspresivne različice *pânčkati*. Takšna glasovna sprememba pri besedah osrednjega besednega zaklada ne bi bila možna.

Jezikoslovcem se bo morda zdelo, da slovar preveč poenostavljeno obravnava zapletene etimološke probleme, da se mi je izmuznila priložnost napisati tehtnejše delo. Kdo drug bo sodil, da slovarske sestavke bremeni preveč primerjalnojezikoslovnih podatkov in besedotvornih razlag. Vsem pač ni mogoče ustreči. Zato sem se v večini primerov držal srednje poti. Jezikoslovec naj si poglobljene analize prebere v temeljnejših delih, komur so primerjalni podatki odveč, naj iz slovarja razbere tisto, kar ga zanima.

Na koncu bi se rad zahvalil vsem, ki so pripomogli k nastanku tega dela. Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU se zahvaljujem za okoliščine in ugodne delovne pogoje, ki so omogočili izdelavo slovarja. V posebno pomoč mi je bila možnost uporabe nekaterih inštitutskih datotek, predvsem besedila Etimološkega slovarja slovenskega jezika. Velemirju Gjurinu se zahvaljujem za dragocene začetne, konceptualne in slovaropisne napotke. Primožu Jakopinu gre zahvala za uporabniku prijazen in večstransko zmogljiv računalniški program Eva, s katerim je bila knjiga napisana, obdelana in urejena ter s katerim so bile natisnjene neposredne predloge za tiskarsko razmnoževanje prve in druge izdaje. Pri etimoloških slovarjih se je v praksi izkazalo, da avtor kljub večkratnemu branju, usklajevanju in dopolnjevanju zahtevnih korektur navadno ne opravi brezhibno. Zahvaljujem se Marti Kocjan Barle za branje predzadnje korekture celotnega besedila, Alemku Gluhaku za pregled hrvaškega in srbskega gradiva, Jiříju Rejzku češkega, Robertu Dapitu furlanskega in italijanskega ter Alenki Snój za pregled angleškega in francoskega gradiva. Alenki se zahvaljujem tudi za vsakodnevno spodbudo in potrpežljivost, ki mi jo je izkazovala v letih nastajanja tega dela.

Ljubljana, november 1996

Beseda k drugi izdaji

Druga izdaja Slovenskega etimološkega slovarja se od prve razlikuje v naslednjih podrobnostih.

– K slovarskim sestavkom iz prve izdaje je dodano 832 novih. Večina dodatno obravnavanih besed so mlajše izposojenke in tujke, besede, ki jih Slovenci uporabljamo manj kot sto let.

– Pri tujkah je vedno naveden vsaj okvirni pomen, ki je večinoma povzet po Slovarju slovenskega knjižnega jezika.

– Za iztočnico in njenim slovničnim kvalifikatorjem (redkeje tudi za besedami v gnezdu) je v oklepajih navedeno stoletje, v katerem je določena beseda prvič zapisana v kakem slovenskem besedilu (glej opombo 3).

– Druga izdaja slovarja se od prve razlikuje po nekoliko večji uporabnosti za študijske namene, pri čemer, upam, poljudnost kot osnovna naravnost ni utrpela večje škode. V ta namen so praslovanske in slovanske (nemalokrat pa tudi praindoevropske) rekonstrukcije, kjer je to le bilo mogoče, opremljene z naglasom, indoevropske rekonstrukcije pa zapisane skladno s trilingalistično smerjo laringalne teorije, vendar tako, da so navedeni dejanski, torej že obarvani samoglasniki. Ker se ide. laringali ne navajajo več samo s krovnim simbolom *H*, temveč tudi s posebnimi h_1 , h_2 in h_3 , je zaradi boljše ločljivosti in skladno s sodobno zahodnoevropsko prakso ide. pridih pri zapornikih transkribiran z nadpisanim ^{*h*}.

– V drugi izdaji so v nekaterih slovarskih sestavkih upošteevane novejšje etimološke razlage. Odpravljene so najdene tipkovne in druge napake ter ugotovljeni spodrsaljaji, tudi tisti, na katere so me v recenzijah opozorili Ľubor Králik (Bratislava), Ljubov' V. Kurkina (Moskva) in Ilona Janyšková (Brno), ustno pa predvsem Marc L. Greenberg (Lawrence). Vsem se prav lepo zahvaljujem za izkazano pomoč.

Ljubljana, december 2001

Novosti v tretji izdaji

Tretja izdaja Slovenskega etimološkega slovarja se od druge razlikuje v naslednjih podrobnostih.

– Okvirni pomen je naveden za vsemi slovarskimi iztočnicami. Splošno znane besede so pomensko opredeljene z latinskimi prevedki, pri manj znanih pa so v ta namen uporabljeni sinonimne ali mestoma okrnjene slovarske razlage, ki so praviloma povzete po Slovarju slovenskega knjižnega jezika.

– Dodano je bilo 79 novih slovarskih sestavkov. Ta izdaja tako pod 9494 iztočnicami obravnava 30.221 slovenskih besed.

– Nekatero prej etimološko nejasne besede so v tretji izdaji ustrezno pojasnjene, več drugih je pojasnjenih bolje, prepričljiveje. To izboljšavo so omogočili predvsem številni etimološki članki, monografije in slovarji, ki so izšli po zaključku dela pri drugi izdaji. Hvala vsem njihovim avtorjem, ki ste s svojimi spoznanji obogatili znanje o slovenski, slovanski in indoevropski etimologiji, s tem pa posredno tudi ta slovar.

Ljubljana, avgust 2015

Marko Snoj
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
ZRC SAZU